

Стрижеус Д. А.,
аспірант

Львівського університету бізнесу та права

ДО ПИТАННЯ ПРО СУБ'ЄКТИВ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

ON THE ISSUE OF SUBJECTS OF CIVIL RIGHTS

Стаття присвячена проблемам поняття та трактування у юридичній літературі суб'єктивних цивільних права в історичному контексті та у сучасній правовій науці. Автор аналізує позитивістський підхід до розуміння суб'єктивних цивільних права, властивий формально-догматичному тлумаченню права, за яким суб'єктивне право є закріпленим у законі, а також звертається до природно-правового розуміння суб'єктивних цивільних прав, для якого очевидним є розуміння того, що більшість природних прав людині належить їй від народження, не залежать від їх закріплення в законі, а також ґрунтуються на можливості людини діяти в будь-який не заборонений законом спосіб, обмежуючись тим, щоб це не порушувало права інших осіб. У статті також розглядається компромісний підхід до розуміння суб'єктивних цивільних права, сформульований представниками інтегративної теорії права: природно-правовий напрям може бути доповнений в аспекті ціннісного підходу, зокрема, цінності мають розглядатися як необхідні атрибути правової норми як імперативно-гіпотетичного судження. Досліджуючи проблему у контексті поведінковому автор звертається до категорії «міра», яка характеризує суб'єктивне право як структурне утворення, що складається з певних елементів, сприяє розумінню останнього як можливості певної поведінки, в рамках якої індивід може обирати альтернативні способи дії та саме тією мірою, якою людина може обирати цілі і засоби їх досягнення, будучи вільною. У статті також досліджуються питання поєднання розуміння сутності суб'єктивних цивільних прав із можливістю їх захисту, співвідношення інтересу та усвідомленої потреби у суб'єктивному цивільному праві.

Автор робить логічний висновок про те, що свобода можливої поведінки особи і є базисом суб'єктивного цивільного права, що може бути обмежена лише як виняток і з метою забезпечення здійснення прав інших осіб та існування справедливого правопорядку, а тому розуміє суб'єктивне цивільне право особи як міру можливої її поведінки, якій кореспондує певний обов'язок зобов'язаних осіб.

Ключові слова: суб'єктивні цивільні права, інтерес у праві, зміст і поняття суб'єктивних цивільних прав, захист суб'єктивних цивільних прав, суб'єктивні цивільні права як міра можливої поведінки.

The article is devoted to the problems of the concept and interpretation in the legal literature of subjective civil rights in the historical context and in modern legal science. The author analyzes the positivist approach to the understanding of subjective civil rights, inherent in the formal-dogmatic interpretation of law, according to which the subjective right is enshrined in law, and also turns to the natural-law understanding of subjective civil rights, for which the understanding of the , that most natural rights belong to a person from birth, do not depend on their enshrining in law, and are also based on the ability of a person to act in any way not prohibited by law, limited to the fact that it does not violate the rights of other persons. The article also considers a compromise approach to the understanding of subjective civil rights, formulated by representatives of the integrative theory of law: the natural-law direction can be supplemented in the aspect of a value approach, in particular, values should be considered as necessary attributes of a legal norm as an imperative-hypothetical judgment. Investigating the problem in the context of behavior, the author turns to the category «measure», which characterizes subjective law as a structural entity consisting of certain elements, contributes to the understanding of the latter as the possibility of certain behavior, within which an individual can choose alternative methods of action and precisely to that extent , by which a person can choose goals and means of achieving them, being free. The article also examines the issue of combining the understanding of the essence of subjective civil rights with the possibility of their protection, the relationship of interest and the perceived need for subjective civil law.

The author makes a logical conclusion that the freedom of a person's possible behavior is the basis of subjective civil law, which can be limited only as an exception and in order to ensure the exercise of the rights of other persons and the existence of a fair legal order, and therefore understands the subjective civil law of a person as a measure of her possible behavior, which corresponds to a certain obligation of the obliged persons.

Key words: subjective civil rights, interest in law, content and concept of subjective civil rights, protection of subjective civil rights, subjective civil rights as a measure of flexible behavior.

Розуміння правової природи, сутності та змісту суб'єктивного цивільного права є передумовою для визначення особливостей механізму його захисту та, у свою чергу, актуальною про-

блемою правової науки протягом десятиліть. Так, ще Я. М. Магазинер визначав, що найскладнішими питаннями права є питання у сфері теорії права [1, с. 317].

Слід зазначити, що підходи до поняття суб'єктивного цивільного права залежать від тієї концепції, яка лягла в основу розуміння права об'єктивного та суб'єктивного і їх співвідношення. Досить поширеною є концепція юридичного позитивізму або формально-догматичне трактування права. Так, в юридичній літературі має місце позиція, що закріплення державою в юридичних нормах є однією з обов'язкових передумов здійснення суб'єктивних цивільних прав [2, с. 104]. У свою чергу, В.В. Надьон наголошує на прямій залежності та вторинності суб'єктивного права по відношенню до об'єктивного, визнаючи базовість об'єктивного права та його вплив, що стимулює виникнення суб'єктивного права [3, с. 167]. С.Ю. Максимов говорить про те, що в рамках позитивістського підходу до розуміння права гарантується мінімум змісту суб'єктивного права, який є незаперечним для всіх [4, с. 156].

Цей підхід може бути підданий критиці і, як правило, протиставляється концепції природних прав, яка виходить з того, як зазначає у свої багатьох працях проф. Василь Костицький, що більшість природних прав людині належить від її народження і не ставляться в залежність від їх юридичного закріплення у законі [5; 6], а також ґрунтується на можливості людини діяти в будь-який не заборонений законом спосіб, обмежуючись тим, щоб це не порушувало права інших осіб. Як визначає В. Марченко, неможливо законом передбачити всі підстави виникнення та способи здійснення суб'єктивного права, закон може тільки визначити загальні засади та конкретні способи здійснення суб'єктивних прав в певних випадках [7, с. 45].

У зв'язку з протиставленням двох вищенаведених концепцій в юридичній літературі сформований і компромісний підхід – інтегративна теорія права, яка передбачає об'єднання їх елементів. Засновником цієї теорії вважається американський філософ права Дж. Холл, який, зазначає, що природно-правовий напрям може бути доповнений в аспекті ціннісного підходу, зокрема, цінності мають розглядатися як необхідні атрибути правової норми як імперативно-гіпотетичного судження, а норма, у свою чергу, включаючи в себе етичні принципи стає ціннісною, а саме захищеними ціннісними судженнями. Крім того, вчений відходить від ідеї незмінного природного права, а розглядає право як втілення етичних принципів конкретної епохи [8].

Прихильниками цієї концепції з внесенням до неї власних змін та уточнень були й такі вчені, як Р.З. Лівшиц [9], С.П. Погребняк [10] та ін. Поділяючи даний підхід, А.М. Ковтонюк зазначає, що «поєднання нормативістського, соціологічного та природно-правового напрямів дає можливість використовувати їх переваги і в той же час ліквідувати недоліки, що властиві кожному з них окремо» [11, с. 33]. Окрім наслідування ідей тієї чи іншої з наведених концепцій при визначенні

сутності суб'єктивного цивільного права позиції правників диференціюються в залежності від тієї ознаки, яку покладено в основу власне визначення.

Так, взявши за основу таку ознаку як захищеність (або гарантованість, забезпеченість), у юридичній літературі суб'єктивне цивільне право визначається як, наприклад, надана і встановлена юридичним порядком, владою чи пануванням дозволеність волі [12, с. 82]; участь у користуванні життєвими благами, яка надається і гарантується особі загальною волею [13, с. 106]; влада особи, що направлена на забезпечення її інтересів та захищена і визнана об'єктивним правом¹; а М.В. Сидоренко наголошує на тому, що наділяючи суб'єктів цивільних правовідносин відповідними правами, законом передбачаються й можливості їх захисту, тобто акцентує увагу на їх захищеності [14, с. 419]. У свою чергу, В.Я. Погребняк, критикуючи зазначену вище позицію та будучи прихильником інтегративної теорії права, визначає, що захищеність не слід розглядати як одну з визначальних властивостей суб'єктивного цивільного права, пояснюючи це зокрема такими аргументами: суб'єктивне право не припиняється із завершенням строку позовної давності і зазначає, що «суб'єктивне цивільне право є змодельованою нормами цивільного права та/або актами саморегулювання цивільних відносин ідеальною мірою правових можливостей особи, що втілюються у змісті реальних цивільних правовідносин в актах правомірної поведінки уповноваженої особи, набуваючої правового значення правомірних дій як різновиду юридичних актів» [15, с. 73–74].

Наступною ознакою, що стала основою найбільш поширеного підходу до розуміння сутності суб'єктивного цивільного права є його межі. Так, більшість вчених-правників визначають суб'єктивне цивільне право загалом (з окремими особливостями та уточненнями) як вид та/або міру можливої або дозволеної поведінки особи [16, с. 33, с. 92; 17, с. 73. 103].

Як визначає В. Я. Погребняк, розуміння суб'єктивного цивільного права особи через категорію виду можливої поведінки означає, що воно є «певною можливістю особи, яка може знайти втілення в правовій реальності в процесі здійснення такого права, або ж така можливість може бути припинена, так і не знайшовши втілення в практиці. Проте, незалежно від здійснення або нездійснення, відповідний феномен не перестає бути правом», а категорія «міра», у свою чергу, більше відбиває саме межі суб'єктивного цивільного права, тобто «певний обсяг поведінки, що може бути вчинена під час здійснення цивільного права» [18, с. 67]. Вважаємо,

¹ З огляду на це терміни «гарантування», «забезпеченість» або «захищеність» не є універсальними в контексті суб'єктивних цивільних прав, а тому і не прийнятні для відображення у відповідній формулі-дефініції.

що доцільно погодитися із з М.О. Стефанчуком, який визначає, що категорія «вид» при визначенні суб'єктивного цивільного права є зайвою, а категорія «міра» – більш доцільною, адже вона характеризує суб'єктивне право як структурне утворення, що складається з певних елементів, а також використовується і для його якісної характеристики, оскільки сприяє розумінню останнього як можливості певної поведінки [19, с. 13].

Подібної позиції дотримуються автори монографії «Гриватноправові механізми здійснення та захисту суб'єктивних прав фізичних та юридичних осіб», які вважають, що суб'єктивне право – це гарантована міра можливої або дозволеної поведінки особи, зміст якої полягає у низці відповідних правомочностей [20, с. 90], а один із них В. Марченко пише, що для цивільного права не є характерним підхід «надавати дозволи» або «поводитись певним чином»; суб'єктивне цивільне право передбачає свободу для його носія діяти на свій розсуд у будь-який спосіб з метою задоволення своїх інтересів чи потреб з тим обмеженням, щоб такі дії не суперечили чинному законодавству та не шкодили іншим особам [21, с. 45]. Саме як можливість діяти на свій розсуд підходить до розуміння суб'єктивного цивільного права й Н.С. Кузнєцова з уточненням, що уповноважена особа має свободу як власних дій, так і свободу від стороннього втручання [22, с. 255]. О.О. Кот, посилаючись на позицію Л. Фон Мізеса (свобода як термін праксеологічний належить до сфери, в рамках якої уповноважений індивід може обирати альтернативні способи дії та саме тією мірою, якою людина може обирати цілі і засоби їх досягнення, вона є вільною [23, с. 264]), у свою чергу, твердить, що суб'єктивне цивільне право є мірою свободи особи у відносинах з іншими ..., а свободу дій особи у самому загальному наближенні можна розуміти як гарантовану можливість обирати між кількома варіантами поведінки, тобто діяти на власний розсуд (або ж навіть не діяти взагалі, що також є проявом власного розсуду суб'єкта) [24, с. 31].

Отже, саме свобода можливої поведінки особи і є базисом суб'єктивного цивільного права, що може бути обмежена лише як виняток і з метою забезпечення здійснення прав інших осіб та існування справедливого правопорядку. Тому у цьому дослідженні ми, дотримуючись приватно-правової концепції, виходимо із розуміння суб'єктивного цивільного права саме як міри можливої поведінки уповноваженої особи, якій кореспондує певний обов'язок зобов'язаних осіб.

Іншим проблемним питанням є визначення змісту суб'єктивного цивільного права. Слід виділити два найпоширеніші підходи. Традиційна концепція структури суб'єктивного цивільного права полягає у наявності таких правомочностей: на власні позитивні дії, тобто позитивний зміст суб'єктивного права; на чужі дії – можливість вимагати від зобов'язаних суб'єктів виконання визначених обов'язків, тобто негативний зміст;

правомочність захисту, тобто можливість звернутися до визначених законом суб'єктів при порушенні суб'єктивного права чи здійсненні самозахисту, тобто право на захист [25, с. 81–82; 26; 27].

Другою є концепція двочленної структури суб'єктивного цивільного права, прихильники якої дотримуються думки, що право на захист є самостійним суб'єктивним правом [28, с. 86]. Саме в тому, що під час виникнення обставин, які створюють перешкоди шляху реалізації суб'єктивних цивільних прав, в управомоченій особі виникає нове – охоронне – право, що не існувало до конфліктної ситуації. Подібної думки дотримуються інші вчені, зазначаючи, що регуляторне суб'єктивне цивільне право розмежується з суб'єктивним правом на його захист за підставами та моментом виникнення, суб'єктивним складом та змістом, а зазначені права є різними правовими феноменами, оскільки виникають та перебувають в динаміці, тобто за власними закономірностями розвиваються і припиняються [29, с. 164].

Слід зазначити, що цей підхід ліг в основу й законодавчого закріплення права на захист у ч. 1 ст. 15 ЦК України – «кожен має право на захист свого цивільного права у разі його невизнання або оспорювання» [30].

Отже, можемо погодитися з О.М. Доценко, яка вважає, що право на захист виникає в особи тільки в момент порушення чи оспорювання регулятивного цивільного права та реалізується в рамках охоронного цивільного правовідношення, що виникає. Якщо розглядати право (правомочність) на захист як складову суб'єктивного цивільного права, то в такому випадку його виникнення передуватиме виникненню кореспондуючого йому обов'язку, тобто право вимоги існуватиме, коли сам факт правопорушення ще відсутній, однак це не відповідає загальній концепції цивільного права, що суб'єктивному праву завжди кореспондує обов'язок [31, с. 58].

Не можна залишити поза увагою й той факт, що досить тривалий час у правовій науці тривають дискусії стосовно співвідношення понять «суб'єктивне цивільне право» та «інтерес» в цивільному праві. Слід зазначити, що дослідження категорії інтересу бере свій початок у ХІХ столітті з виходом у світ праці «Інтерес та право» Р. Фон Ієринга, який визначав його, як те, що має значення для особи і складає її благополуччя [32, с. 83].

У юридичній науці найбільш поширеними на сьогодні є два підходи до розуміння категорії інтересу: перший підхід базується на тому, що інтерес є потребою особи. А саме поняття потреби включає в себе блага, вигоди, інші матеріальні та нематеріальні прагнення і бажання особи, тобто усе, що є необхідним для неї [33, с. 146]. Зрозуміло, що інтерес є виявом проявом усвідомленої потреби та цінностей особи, тобто це є поєднанням самої потреби і прагнення особи її задовольнити.

Відповідно до другого підходу, інтерес є мотивом, причиною, стимулом до дій, які дозволені або не заборонені правом. Тобто у першому випадку мова йде про предмет правовідносин, що можуть виникнути у майбутньому, а у другому – це той поштовх, що спонукає і визначає майбутню поведінку особи, направлену на задоволення її потреби [33].

Слід також виділити й третій – компромісний – підхід, що передбачає поєднання потреби та дії. Так, Є.О. Харитонов визначає інтерес як «прагнення, устремління, потреби особи, які не визначені законом або угодою сторін як цивільні права, але спрямовані на виникнення або збереження останніх» [34, с. 220]. Подібна думка часто висловлюється в юридичній літературі, зокрема, стверджується, що інтерес містить матеріальні потреби особи та індивідуальне прагнення здійснити дії на їх задоволення. На нашу думку, саме розуміння інтересу як поєднання усвідомленої потреби особи і прагнення до дій з метою її задоволення, є найбільш повним.

Венедиктова І.В., розглядаючи охоронюваний законом інтерес у цивільному праві як «усвідом-

лене суб'єктом права домагання отримати певне матеріальне (нематеріальне) благо або змінити правовий статус, що спонукає суб'єктів права вчиняти конкретні дії чи навпаки, утримуватися від них, перебувати у правовому полі та забезпечуватися в реалізації підтримкою держави, здійснюється у формі дозволу і відбивається в конкретних правовідносинах», визначає, що він може як бути закріпленим у суб'єктивному праві, так і ні [35, с. 154]. Також дослідниця робить висновок про те, що інтерес не слід ототожнювати із суб'єктивним цивільним правом. Так, інтерес може бути передумовою виникнення права або метою його здійснення. Також на відміну від суб'єктивного права реалізація інтересу не передбачає можливості вимагати вчинення певних дій зобов'язаної особи. Крім того, інтерес є первинним відносно суб'єктивного права [36, с. 113].

Для того, щоб судовий захист цивільних прав був максимально ефективним важливим є розуміння їх основних властивостей та змістовного наповнення, що досягається шляхом їх осмислення в рамках їх видової класифікації в чинному законодавстві та в доктрині цивільного права.

Список використаних джерел:

1. Магазинер Я. М. Избранные труды по общей теории права / отв. ред. докт. юрид. наук, проф. А. К. Кравцов. Санкт-Петербург : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. 352 с.
2. Кравчук М. В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права : навчальний посібник. 3-тє вид., змін, й доп. Тернопіль : Картбланш, 2002. 247 с.
3. Надьон В. В. Зв'язок суб'єктивного цивільного обов'язку з нормою права та правовідносинами. *Часопис Київ. ун-ту права*. 2017. № 1. С. 166–169.
4. Максимов С. Виправдання позитивізму (до аналізу концепції права Х. Харта). *Вісник Академії правових наук України*. 2000. № 2(21). С. 146–156.
5. Костицький Василь: підручник для . Вибрані проблеми теорії права : підручник. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 522 с.
6. Костицький В. В. Конституція України (основний закон України) (проект) / В. В. Костицький ; Ін-т законодав. передбачень і правової експертизи. К. 2006. 150 с.
7. Марченко В. Здійснення суб'єктивних цивільних прав: нотаріальний аспект. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 6. С. 44–49.
8. Hall J. Integrative Jurisprudence. *Hastings Law Journal*. 1976. Volume 27. Issue 4. P. 779–792. URL: https://repository.uchastings.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2450&context=hastings_law_journal
9. Лившиц Р. З. Современная теория права: Крат. очерк / Р. З. Лившиц ; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права. Москва : ИГПАН, 1992. 92 с.
10. Погребняк С. Про ознаки права. *Вісник Академії правових наук України*. Харків, 2008. № 4(55). С. 13–22.
11. Ковтонюк А. М. Основні концепції права в інтегративній юриспруденції. *Університетські наукові записки*. 2007. № 4(24). С. 32–37.
12. Виндшейд Б. Учебник пандектного права : в 3 т. / пер. с нем. под. ред. С. В. Пахмана. Санкт-Петербург : Изд. Иероглифова и Никифорова, 1874. Т. 1: Общая часть. XIV. 358 с.
13. Дернбург Г. Пандекты : в 3 т. / пер. Г. фон Рехенберга под. рук. П. Соколовского. Москва : Университет. типогр., Страстной бульвар, 1906. Т. I : Общая часть. XVI. 465 с.
14. Сидоренко М. В. Суб'єктивні права, свободи та інтереси як об'єкт судового захисту (постановка проблеми). *Акт. пробл. держави і права*. Одеса, 2011. Вип. 58. С. 417–424.
15. Погребняк В. Я. Виникнення, перехід та припинення суб'єктивних цивільних прав : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2021. 426 с.
16. Харитонов Є. О., Саниахметова Н. О. Цивільне право України : підруч. Київ : Істина, 2003. 776 с.
17. Цивільне право : підручник : у 2 т. / Борисова В. І. (кер. авт. кол.), Баранова Л. М., Бегова Т. І. [та ін.] ; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасиво-Фатеевої, В. Л. Яроцького. Харків : Право, 2011. Т. 1. 656 с.
18. Погребняк В. Я. Субективне цивільне право як вид і міра можливої поведінки особи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 4. С. 66–68.
19. Стефанчук М. О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав : дис. ... канд. юрид. наук : 12. 00. 03 / Микола Олексійович Стефанчук. К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2006. 201 с.

20. Приватноправові механізми здійснення та захисту суб'єктивних прав фізичних та юридичних осіб : колективна монографія / В. Л. Яроцький, В. І. Борисова, І. В. Спасибо-Фатєєва, І. В. Жилінкова та ін. ; за наук. ред. проф. В. Л. Яроцького. Харків : Юрайт, 2013. 272 с.
21. Марченко В. Здійснення суб'єктивних цивільних прав: нотаріальний аспект. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 6. С. 44–49.
22. Кузнецова Н. С. Развитие гражданского общества и современное частное право Украины. Вибрані праці. Київ : ПрАТ «Юридична практика», 2014. 541 с.
23. Мизес Л. Человеческая деятельность: трактат по экономической теории ; 2-е испр. изд. Челябинск : Социум, 2005. 878 с.
24. Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики : монографія. К. : Алерта, 2017. 494 с.
25. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту) : монографія. Хмельницький : Видавництво Хмельницьк. ун-ту управ. і права, 2007. 626 с.
26. Цивільне право України : курс лекцій : у 6-ти томах. Т. І. Вид. 2-ге, виправ. та доп. / [Р. Б. Шишка (кер. авт. кол.) ; О. Л. Зайцев, Є. О. Мічурін та ін. ; за ред. Р. Б. Шишки та В. А. Кройтора. Харків : Еспада, 2008. 680 с.
27. Цивільне право України : навч. посібн. / Ю. В. Білоусов, В. А. Ватрас, С. Д. Гринько та ін. ; за ред. Р. О. Стефанчука. К. : Правова єдність, 2009. 536 с.
28. Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении. М. : Юридическая литература, 1974. 351 с.
29. Резніченко Л. В. Право на захист як складова суб'єктивного цивільного права споживача освітніх послуг. *Форум права*. 2016. № 2. С. 162–167. URL: http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/935/pravo_na_zahist_yak_skladova_sub_yektivn.pdf?sequence=2&isAllowed=y
30. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 року № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
31. Доценко О. М. Право на особисте життя: цивільно-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Х. № арків, 2014. 199 с.
32. Иеринг Р. Интерес и право. Ярославль, 1880. 268 с.
33. Чубоха Н. Ф. Поняття та зміст інтересу в цивільному праві. *Право і суспільство*. 2019. № 3. С. 145–150.
34. Харитонов Є. О. Категорія інтересу в цивільному праві України. *Актуальні проблеми держави і права* : збірник наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.), Ю. М. Оборотов (заст. голов. ред.), Л. Р. Біла (відп. секр.) [та ін.] ; ОНЮА. Одеса : Юрид. л-ра, 2005. Вип. 25. С. 216–221.
35. Венедиктова І. Категорія охоронюваного законом інтересу в цивільному праві України. *Приватне право*. 2013. № 1. С. 146–158.
36. Венедиктова І. В. Співвідношення суб'єктивного права і законного інтересу в цивільному праві. *Право і безпека*. 2005. № 4'3. С. 110–113.